

Analysis of Extralinguistic Factors in Bilingual Development at Karakalpak Schools

Dilfuza BEKBOSINOVA¹

Berdakh Karakalpak State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received July 2025
Received in revised form
10 August 2025
Accepted 25 August 2025
Available online
15 September 2025

Keywords:

bilingualism,
extralinguistic factors,
interference,
phonetic error.

ABSTRACT

This article provides a scientific-theoretical analysis of extralinguistic factors and the influence of bilingualism encountered by students in Karakalpak schools during the process of learning English. It highlights the main phonetic, morphological, and syntactic errors observed in the acquisition of English phonetics and morphology. The article discusses the impact of the native language in the foreign language learning process, instances of interference among bilingual students, and ways to address them. Based on the findings, the study substantiates the need to optimize pedagogical conditions – taking into account the differences between language systems – and to apply innovative approaches for successful foreign language instruction.

2181-3663/© 2025 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol3-iss7/S-pp55-60>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Qoraqalpoq maktablarida ikki tili rivojlanishning ekstralingvistik omillari tahlili

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

bilingvizm,
ekstralingvistik omillar,
interferensiya,
fonetik xatolik.

Ushbu maqolada qoraqalpoq maktablarida ingliz tilini o'rganuvchi o'quvchilar til faoliyati jarayonida duch kelayotgan ekstralingvistik omillar va bilingvizmning ta'siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Shuningdek, ingliz tili fonetikasi va morfologiyasini o'zlashtirishdagi asosiy fonetik, morfologik hamda sintaktik xatoliklar yoritiladi. Chet tilini o'qitish jarayonida ona tilining ta'siri, bilingval o'quvchilarda yuzaga keladigan interferensiya holatlari va ularni bartaraf etish yo'llari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida xorijiy tilni muvaffaqiyatli o'rgatishda innovatsion yondashuvlar, til tizimlari o'rtasidagi farqlarni inobatga olgan holda pedagogik shart-sharoitlarni optimallashtirish zarurligi asoslanadi.

¹ Teacher, Berdakh Karakalpak State University. E-mail: dilya.bekbosinova9292@gmail.com

Анализ экстралингвистических факторов развития двуязычия в каракалпакских школах

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

билингвизм,
экстралингвистические
факторы,
интерференция,
фонетическая ошибка.

В данной статье проводится научно-теоретический анализ влияния экстралингвистических факторов и билингвизма на учащихся, изучающих английский язык в каракалпакских школах в процессе языковой деятельности. Также рассматриваются основные фонетические, морфологические и синтаксические ошибки при усвоении фонетики и морфологии английского языка. Обсуждается влияние родного языка в процессе обучения иностранному языку, случаи интерференции, возникающие у двуязычных учащихся, и пути их преодоления. На основе результатов исследования обосновывается необходимость оптимизации педагогических условий с учетом инновационных подходов к успешному обучению иностранному языку и различий между языковыми системами.

KIRISH

So'nggi yillarda mamlakatimiz ta'lim tizimida xorijiy tillarni mukammal egallashga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, ingliz tilini o'rganish bo'yicha qulay metodik va didaktik shart-sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, chet tilini o'zlashtirishda o'quvchilar duch keladigan ekstralingvistik, ya'ni til tashqarisidagi omillar va bilingvizm holatlari ham dolzarb masalaga aylanmoqda.

Dunyodagi yirik ilmiy-tadqiqot markazlarida tilni o'qitishning faol va interfaol shakllari asosida innovatsion metodlar ishlab chiqilmoqda [1]. O'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalari uyg'unlashgan holda taqdim etiladi. Bunda, ayniqsa, ikki tilli (bilingval) muhitda ta'lim olayotgan qoraqalpoq o'quvchilarning o'ziga xos xatolari e'tiborga olinishi lozim [2].

ASOSIY QISM

Qoraqalpoq maktablarida ikki tillilik holati – hozirgi zamon ta'limi va ijtimoiy hayotining ajralmas tarkibiy qismiga aylangan murakkab til hodisasi hisoblanadi. Ikki tillilik nafaqat lingvistik, balki ekstralingvistik – ya'ni til tizimi tashqarisidagi omillar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Bunday omillar tilni egallash, nutq faoliyatini shakllantirish va ijtimoiy moslashuv jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ekstralingvistik omillar ham global, ham xususiy ma'noda ijtimoiy omillarni, tildagi o'zgarishlarni belgilaydi va ekstralingvistik ijtimoiy voqelikning parametrlarida namoyon bo'ladi. [4] Ekstralingvistik mazmun va mohiyat o'rtasidagi bog'liqlik masalasi konseptual yondashuvlardagi farqlar tufayli ham, ba'zi asarlarda atamalarining sinonimik qo'llanishi, ba'zilarida esa tarixga xos bo'lgan tabaqalashtirilgan qo'llanilishi natijasida bir necha bor lingvistik va falsafiy munozaralar mavzusiga aylanganligi ayon.

Bilingvizmni tizimli o'rganish tilshunoslikdagi lingvistik terminologiyaning to'g'riligiga, sinonimik atamalarining tabaqalanib qo'llanilishining ahamiyatiga e'tibor berishga undaydi. Amalga oshirilgan tadqiqotning dolzarbligi ushbu muammoning til nazariyasi, semiotika va semantikani yanada rivojlantirish uchun ahamiyatliligi bilan ajralib turadi.

A.V. Bondarko monografiyasida “taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish kabi turlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan leksik ma‘noni o‘quvchi aqliy faoliyati mahsuli sifatida keng tushunish lozimligini o‘rgatadi, hamda grammatikada ma‘no va mazmun muammosini ushbu masala bo‘yicha umumiy lingvistik asarlarni tahlil qilish asosida o‘rganish lozimligini” qayd etadi. [5] Bu yerda ko‘rsatilgan tizimli til ta‘limoti g‘oyalariga asoslanib, G.P. Melnikov ma‘noga quyidagi ta‘rifni beradi: “lingvistik belgi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kommunikativ yo‘naltirilgan abstraksiya, bu belgi va aloqa bilan birga tilning monomemasi” va shu bilan uni til tizimiga (monemaning tomonlaridan biri sifatida) “kommunikativ yo‘naltirilgan” lingvistik tafakkur tizimiga kiritadi [6].

Fikrimizcha, bilingual o‘quvchilar idrok qiladigan ma‘no va voqelik o‘rtasidagi bog‘liqlik, uning tuzilishi – “ma‘no, garchi mavhum bo‘lsa ham, tashqi olamdagi obyektlarning tasviri, tashqi olam tomonidan motivlashtirilgan xususiyatga egaligi bilan ajralib turadi” [7].

Ma‘noni haqiqiy til birliklari orasida tushunchaga nisbatan ishora qilingan lingvistik belgi turlaridan biri – tashqi voqelik obrazlarining strukturaviy modeli sifatida belgilanadi.

Qoraqalpoq maktablarida ikki tilli rivojlanishning ekstralingvistik omillari sifatida ma‘no va voqelikni aks ettirish o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha ifodalanishi mumkin: tashqi olam obyekti → uning konkret obrazi → tasvirlar sinfi → sinfnig (konsepsiyaning) mavhum tasviri (=struktura modeli) → bevosita (ma‘no) va mazmun bilan bog‘langan tushunchalar. [8]

Qoraqalpoq maktablarida ikki tilli rivojlanishning yana bir tomoni – ma‘no nutqqa munosabatda ko‘riladi va kommunikantlarning quyidagi dinamik struktura shaklidagi o‘zaro ta‘siri: so‘zlovchining tashqi olam tasviri = uzatilayotgan xabarning ma‘nosi → kommunikant ongining ajralmas qismi sifatidagi ma‘nolar → lingvistik ta‘sir ostida adresatda vujudga keladigan ma‘nolarga bo‘linadi.

Har ikkala jihatda (kommunikativ va kognitiv) ma‘no tizimli tilshunoslik nuqtai nazaridan lingvistik, ya‘ni insonning kommunikativ faoliyatini ta‘minlaydigan tizim sifatida tilning determinantiga bog‘liq bo‘lgan ijtimoiylashgan psixik hodisaga aylanadi.

Til va tafakkurning tizimli nazariyasiga ko‘ra, “tafakkurni qo‘llab-quvvatlovchi psixik birliklar obrazli, ya‘ni ular tashqi olamdagi predmetlarga o‘xshash ko‘plab xususiyatlarga ega” [9]. Boshqacha qilib aytganda, tushunchalar, ma‘nolar va sezgilar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan, lekin vazifalari bilan farq qiladigan aqliy tasvirlardir.

Qoraqalpoq maktablari o‘quvchilarida kommunikativ qobiliyatlar komponenti sifatida sotsiolingvistik-pragmatik kompetensiyalarini rivojlantirish muammolariga aloqador ilmiy-amaliy izlanishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bilingual muloqot maydoni imkoniyatlarini kengaytirish, ingliz tilida o‘quvchilarining grammatik, leksik, kreativ tafakkurini takomillashtirishni tizimli olib borishga alohida e‘tibor qaratish zarur.

Til kognitiv funksiyasining bir qismi sifatida ba‘zan maxsus – kognitiv funksiya ajratiladi. Inson o‘zi bilgan narsalarining ko‘p qismini til orqali o‘rganadi, chunki sezgilar orqali olingan tajriba bilimlarining faqat kichik bir qismini tashkil etadi.

Tilning nominativ yoki nomlash funksiyasi bilish jarayonida katta ahamiyatga ega. Obyektlar va hodisalarni nomlarsiz bilib olish mumkin emas. Hodisalarni tahlil qilgan holda odam ular o‘rtasida umumiylikni topishga intiladi, tasodifiy belgilarni chiqarib tashlab, muhimlarini ajratadi va egallangan bilimlarni bir so‘z bilan mustahkamlaydi.

Gap mavzusiga nisbatan nutqning vazifasi vakillik qilishdan iborat bo'lib, u muloqot davomida muhokama qilinayotgan mavzuni ifodalaydi. Bayonot mavzusi turli voqeliklarni, xayoliy va haqiqiy dunyodagi hodisalarni, obyektlarni yoki mavhum tushunchalarni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu funksiyani amalga oshirishda lug'at boyligi, yangi so'z va iboralarning shakllanishi, jumla tuzilmalari asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Gapning jo'natuvchiga bog'liq funksiyasi esa gap muallifining nutq orqali o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyatida aks etadi. Nutqni qurishda ma'ruzachi o'z bilim darajasini, dunyoqarashini, ijtimoiy maqomini, tinglovchilarga bo'lgan munosabatini va shaxsiy fazilatlarini nutq orqali namoyon qiladi.

Gapning adresatga bo'lgan munosabati apellyativ yoki ta'sir ko'rsatish funksiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu funksiyani amalga oshirish uchun turli leksik vositalar, grammatik shakllar (masalan, sintaktik tuzilmalar, fe'l kategoriyalari), shuningdek, intonatsiya va so'zlarning tartibidan foydalaniladi.

Leksik jihatdan, gapning muloqot ishtirokchisiga bo'lgan munosabati aloqa o'rnatish yoki fatik funksiyasini yuzaga keltiradi. Har bir inson muloqot jarayonida muayyan shaklda aloqa o'rnatishga ehtiyoj sezadi: suhbatdoshni chaqirish, salomlashish, o'zini tanishtirish kabi harakatlar bu funksiyaning namunalari hisoblanadi. Shu bilan birga, muloqotni yakunlash, masalan, xayrlashish yoki minnatdorlik bildirish ham ushbu funksiyaning muhim jihatlaridir.

Bayonotning til (kod) bilan o'zaro bog'liqligi esa metalingvistik funksiyani tashkil etadi. Tillarning strukturaviy xilma-xilligiga qaramay, ularning barchasi tarkibiy va leksik kategoriyalarni mukammal o'zlashtirish imkonini beradi.

G.E. Beliskaya ta'kidlaganidek, "til ikki tekislikda tashkil etilgan maxsus ramziy tizimdir. Bir tomondan, til jismoniy hodisadir: uni ishlab chiqarish uchun ovoz apparati va idrok etish uchun eshitish apparati vositachiligini talab qiladi. Bu moddiy dunyoda u kuzatish, tavsif va ro'yxatga olish uchun ishlatiladi. Boshqa tomondan, til nomoddiy tuzilma bo'lib, uni o'rab turgan olam hodisalari o'rnini bosuvchi belgilarni uzatishdan iborat vazifani o'taydi. Tilning ikki tomonlama mohiyati shundaydir". [10]

Til mavhum tizim sifatida so'zlashuvchilar jamoasiga tegishli. Shu bilan birga, u ma'lum bir hayotiy vaziyatda individual tarzda namoyon bo'ladigan nutqqa teskari o'xshashlikni ifodalaydi.

Nutq tildan ajralmasdir, chunki til faqatgina nutq orqali mavjud bo'ladi. Til tizimi, jumladan, lug'at va grammatika haqidagi barcha ma'lumotlar qoraqalpoq o'quvchilari uchun nutqiy faoliyatda aks etadi.

Nutq tushunchasi esa har qanday tilda (masalan, qoraqalpoq, ingliz yoki o'zbek tili) amalga oshiriladigan nutqiy faoliyat sinonimi sifatida ishlatiladi va bu faoliyat natijasida hosil bo'lgan og'zaki yoki yozma matnlar tuzilmasida o'z aksini topadi.

Qoraqalpoq tilidagi so'zlashuvda gapirayotgan shaxs ingliz tilidagi sintaktik ma'noda fe'lning *verbi finiti* shaklida joylashish tendensiyasiga, shuningdek, ibora oxirida noaniq fe'lni qo'llashga e'tibor qaratadi. Bu xususiyat qoraqalpoq tilidagi so'z birikmalarining o'ziga xosligi bilan izohlanadi.

Umuman olganda, qoraqalpoqlarning inglizcha nutqi, bir tomondan, ularning tabiiy tilining xususiyatlarini, boshqa tomondan, ingliz tilidagi gap tuzilishi xususiyatlarini aks ettiradi.

Qoraqalpoq maktablarida o'quvchilarning yozishdagi xatolarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ularning ingliz tilida diktant yoki kichik insho yozishda yo'l qo'ygan kamchiliklari o'qituvchini haddan tashqari talabchanlikdan saqlaydi. Ya'ni, yozma nutqda yo'l qo'yilgan xato turlarini aniqlash va sabablarini tushunish, o'quvchilarga ularning xatolarini tushuntirishning eng yaxshi usullarini topishga yordam beradi.

Shu bilan birga, yozilayotgan matn chet tiliga tegishli bo'lsa, xatolar ba'zi yangi xususiyatlarni namoyon qilishi kuzatiladi.

Misol uchun, "George Washington" yoki "We live in the age of science and technology" kabi matnlarni diktant shaklida yozishda o'quvchilar e, i, a unlilarining noto'g'ri uzatilishi, shuningdek, undosh tovushlar, urg'u va morfemalarning xatoliklari bilan ajralib turadi [6]. Bu holatlar avtomorflik (grafik belgi orqali idrok etish) mexanizmining noto'g'ri shakllanishini anglatadi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Shunday qilib, qoraqalpoq maktablarida ikki tilli rivojlanishning ekstralingvistik omillari tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda o'qitish metodikasi ilmiy va nazariy – har bir tilning hayotida yuzaga keladigan lingvistik chalkashlik jarayonini yoritish, uning oldini olish, shuningdek, aloqada bo'lgan ikkala tilning o'xshashlik va tafovutlarini o'rganish, chet tilini yanada muvaffaqiyatli o'qitish uchun optimal pedagogik shart-sharoitlar yaratilishini talab etadi.

Qoraqalpoq maktablarida bilingvizm shakllari aloqa tilining umumiy leksik fondi tarkibidagi so'zlarning nutqqa, uslubga bo'lgan munosabatlariga ko'ra ham o'zaro farqlanadi. Ma'lum so'zlar nutq turlariga, uslubga (stilga) betaraf (neytral) munosabatda bo'lsa (quchoq, bechora, osmon, ichmoq va b.), ayrim so'zlar nutq uslubining ma'lum turiga xos bo'ladi (og'ush – badiiy uslubga xos, boyoqish – oddiy nutqqa xos, samo – poetik uslubga xos, adib – kitobiy uslubga xos va h.k.). Bilingvual tarzda leksikologiyada so'zlarning ana shu xususiyatlari ham o'rganiladi.

Har bir so'z tovush qiyofasi va ma'nosiga ega, ya'ni shakl va mazmunga egaligi inobatga olinib, umumiy leksik fondi tarkibidagi so'zlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast so'zlarining shakli har xil, ma'nosi bir xil (sinonim); ko'k (rang), ko'k (osmon), ko'k (maysa, ko'kat) so'zlarining shakli bir xil, ma'nosi har xil (omonim). Leksikologiyada so'zlar o'zaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazaridan ham o'rganiladi. So'zlar haqida aytilgan xususiyatlar tildagi barcha so'zlar uchun taalluqli.

Qoraqalpoq maktablari o'quvchilari tomonidan ikkinchi tilni o'zlashtirishning birinchi bosqichida nutqning o'zini o'zi boshqarilishi ona tili tizimi ta'sirida bo'lsa, ikkinchi bosqichda, bilingvizmning yuqori darajasida ikkinchi til tizimining ustun ta'siri seziladi. [11] Bu bosqichda ikkinchi til nutqining o'zlashtirilgan stereotiplari ona tili tizimining ta'siriga qarshilik ko'rsatadi.

Bilingvizmda ikkinchi tilning tizimli tabiati va o'zini o'zi boshqarishning ta'siri tufayli interferensiya tartibsiz va keng qamrovli xususiyatga ega, chunki to'g'ri tuzilgan so'zning modellari va stereotiplari ikkinchi til arsenalidan yangi modellarning tarkibiy qismi sifatida kirib keladi.

Morfologik sohadagi qiyinchiliklar va xatolar, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, asosan, o'rganilayotgan chet tilida bir xil shakl uchun turli xil shakllanishlar mavjud bo'lganda yoki tabiiy tilda u yoki bu rasmiy semasiologik soyalar uchun shakllarda farqlar mavjud bo'lmagan hollarda yuzaga keladi.

Qoraqalpoq maktab o'quvchilarining ikki va kerak bo'lsa, poli (ko'p) tilliligini rivojlantirishda gap bo'laklari morfologiyasi sohasida quyidagi turdagi xatolarni qayd etish mumkin:

a) grammatik jins kategoriyasiga nisbatan va sifatlovchi-aniqlovchining noto'g'ri kelishuvi. Bu xatolar tabiiy tildagi tegishli otning jinsi ta'siri bilan yuzaga keladi;

b) fe'l gap bo'lagi sifatidagi morfologiya: ingliz tilidagi fe'l turlarining eng ko'p noto'g'ri qo'llanilishi qoraqalpoq o'quvchilari uchun qiyinchilik tug'diradi [12].

So'z yasashdagi xatolarga kelsak, ular yuqoridagi kabi ikkita ekstralingvistik omilning – ona tili va o'rganilayotgan tilning ta'siri bilan belgilanadi. Agar chet tilida so'zlashuvchining so'z boyligi yetarli bo'lmasa, u o'z ijodiy qobiliyatidan foydalangan holda, mavjud morfemalar yordamida o'z tilidagi model asosida yangi so'zlar yasaydi. Shu bois, nutqda o'z tilining ichki shaklini saqlab qoladi.

Sintaksis sohasida ham xatolar kuzatiladi. Ingliz tilidagi eng ko'p uchraydigan xatolardan biri – gapda so'zlarning noto'g'ri tartibda qo'llanishidir. Bu holat ayniqsa sintaktik guruhlar shakllanishida yaqqol ko'rinadi.

Qoraqalpoq maktablari o'quvchilari tomonidan ingliz tilini bosqichma-bosqich o'zlashtirish – bu psixologik jihatdan bolalarning ona tilini o'zlashtirish jarayoniga o'xshash bo'lib, o'quvchi sintaktik guruhlardan boshlab, murakkab sintaktik tuzilmalarga o'tish orqali tilni egallaydi.

XULOSA

Shunday qilib, o'quvchilar nutqi nafaqat so'zlovchining nutqini idrok etish imkonini beradi, balki uning apperseptiv asosida kerakli ifodani o'zi tuzish xususiyatini ham aks ettiradi. Bilingv o'quvchi ingliz tilidagi nutqni to'g'ri tushunishi kerak. Aks holda, tushunmovchiliklar yuzaga keladi.

So'zlashuv tajribasi ortib borishi bilan, o'quvchi nutq ifoda vositalarining xilma-xilligini tobora kengaytiradi. Bu esa nutqda avtomatizm, ya'ni ikkilamchi reflekslar shaklida aks etadi.

Til o'zlashtirish jarayonida assimilyatsiya holatlarini, shuningdek, ona tilini hisobga olgan holda til assotsiatsiyalarining alohida tizimi yuzaga keladi. Bilingv o'quvchi tillarni solishtirish orqali fikrni ifoda etish vositalarining nozik ma'nolarini anglashga qodir bo'ladi.

Tadqiqotdan ko'rinib turibdiki, qoraqalpoq maktablarida ikki tilli rivojlanish jarayonida o'quvchilarning chet tilini o'zlashtirishida ekstralingvistik omillar muhim rol o'ynaydi. Til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni inobatga olgan holda, o'qitish metodikasini takomillashtirish, xususan, fonetik, morfologik va sintaktik xatolarni oldini olishga qaratilgan metodlarni ishlab chiqish lozim. Interferensiyaning kamaytirish, ijtimoiy-psixologik sharoitlarni yaxshilash, hamda kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish orqali xorijiy tilni samarali o'qitish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Beliskaya G.E. *Tilning ikki tomonlama mohiyati*. Toshkent, 2022. – B. 239.
2. Bondarko A.V. *Grammatik ma'no va mazmun masalalari*. Moskva, 2004. – B. 261.
3. Melnikov G.P. *Lingvistik tafakkur nazariyasi*. Toshkent, 2020. – B. 33.
4. Karmanov I.A. *Ekstralingvistik omillar tilda va nutqda*. Moskva: Fan, 2002.
5. Bondarko A.V. *Til tizimidagi grammatik ma'no nazariyasi*. Leningrad: Fan, 1971.
6. Melnikov G.P. *Ma'no lingvistik kategoriya sifatida*. Saratov: SGU, 1998.
7. Leontev A.A. *Til, nutq, nutqiy faoliyat*. Moskva: Pedagogika, 1969.
8. Grosjean F. *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press, 2010.
9. Solso R.L. *Kognitiv psixologiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
10. Beliskaya G.E. *Lingvistik funksiyalar*. Sankt-Peterburg: SPbGU, 2001.
11. Jabborov Z. *Psixolingvistik asoslari*. Toshkent: Fan, 2009.
12. Bobojonova L.T. *Bilingvizm va interferensiya muammolari*. Toshkent: Fan, 2007.